

Олексій Гура (Полтава)

**СТАН РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД В ПЕРІОД
ФОРСОВАНОГО АНТИРЕЛІГІЙНОГО НАСТУПУ
РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1950-ТІ –
ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х РР.)**

Актуальність теми. На межі 1950-х – 1960-х рр. радянська держава розгорнула масову антирелігійну кампанію. Ставлення до римо-католиків в цей період є класичним прикладом жорсткої політики радянського й партійного керівництва стосовно релігійних об'єднань. Однак цей тиск був неоднаковим щодо різних конфесій. Позицію влади було обумовлено завданням не допустити інтеграцію релігійного та національного життя національних меншин в Україні. За умов, коли релігія залишалася для них чи не єдиною формою маніфестації національних почуттів, така політика була відверто антинаціональною. Цей період досить важливий для дослідників, тому що відносини між державою та римо-католицькими об'єднаннями у 1960-х рр. пояснюють багато особливостей розвитку цих громад в українському суспільстві в наш час.

Мета статті – виявити особливості політики радянської влади щодо Римо-католицької церкви, визначити становища цієї конфесії в зазначений період та її роль у розвитку християнства в радянській Україні. Ця мета реалізується через низку завдань: дослідити тактику радянського керівництва щодо римо-католиків зазначеного періоду; визначити наслідки масової антирелігійної кампанії, проаналізувати форми боротьби з віруючими, з'ясувати роль взаємин між Ватиканом і СРСР та їх вплив на римо-католицьку конфесію.

Уповноважений РСРК по Україні К. Полонник у звіті за 1959 рік зазначав, що Римо-католицька церква, яка нараховувала 155 громад, 51 священнослужителя та близько 100 тисяч віруючих, продовжувала посідати чільне місце в релігійно-церковній мережі республіки¹. Серед пріоритетних напрямів роботи з конфесією К. Полонник визначив: 1. всіма можливими засобами скоротити кіль-

¹ Центральний державний громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 24, ч 2. – Спр. 4927. – Арк. 282-286.

кість костьолів в Україні; 2. партійним організаціям організувати свою роботу таким чином, щоб спрямувати її на окремі верстви віруючих, на окремі сім'ї і навіть на окремих громадян, намагаючись відвернути віруючих від католицької релігії; 3. знайти протиріччя у біблійних та євангельських текстах і всіляко використовувати їх у своїх виступах перед віруючими².

Крім того, серед заходів, які планували реалізувати у наступні роки, було вирішено обмежити до мінімуму відвідування ксьондзами громад, які не мали постійного священика. “Ці дії, – говорилося у звіті, – скажуться на зниженні відвідуваності віруючими костьолів, виконанні релігійних обрядів, і будуть сприяти розпаду громад, які знаходяться в радіусі від 3 до 7 км від костьолу, де є постійний служитель культури”³.

На думку Уповноваженого, громади, які не мають постійних ксьондзів, стають пасивними і поступово розпадаються, в той час, як релігійні об'єднання з постійним священиком завдають значних турбот і є занадто активними⁴. Так, протягом 1960-1961 рр. кількість зареєстрованих громад католиків скоротилася з 153 до 133. У 19 випадках із 20 процедура ліквідації релігійних об'єднань відбувалася без будь-якого супротиву віруючих, оскільки ці громади не мали постійних священиків. І лише в одному костелі на Рівненщині, де активно діяв знятий із реєстрації ксьондз Кашуба, було зафіксовано енергійні акції протесту⁵.

Через це деякі громади Вінницької, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей шукали “вільних” ксьондзів і робили спроби запросити до себе навіть знятих із реєстрації священнослужителів. Саме тому РСРК вважала, що “скорочення інституту ксьондзів повинно стати для нас головною задачею в боротьбі проти католицької церкви в Україні”⁶. Для реалізації поставленої мети планували вжити такі заходи: 1. померлих ксьондзів не замінювали новими; 2. знятих із реєстрації священиків, як правило, не відновлювали; 3. щоб обмежити активність ксьондзів, обласним уповноваженим рекомендували реєструвати їх лише в одній гро-

² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч.2. – Спр.4927. – Арк.. 263-265

³ Там само. – Арк.. 157

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.304. – Арк.. 20.

⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч.2. – Спр.5297. – Арк..73.

⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч.2. – Спр.5205. – Арк.. 83.

маді; 4.виїзди священнослужителів в інші релігійні об'єднання дозволяли лише за наявності неодноразових прохань віруючих, не частіше одного разу в 3-4 місяці на 2-3 дні⁷.

Ще у липні 1957 р., за дорученням ЦК Компартії України, було проведено перевірку, яка виявила, як зазначалося у звітному документі, кричущі факти занедбаності атеїстичного виховання трудящих та неправильне розуміння низкою партійних і радянських працівників основних принципів політики партії і держави з питань релігії. Наступного року положення постанови ЦК КПРС “Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках про недоліки науково-атеїстичної пропаганди” і рішення листопадового (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС, фактично, поклали край “релігійному НЕПу”⁸.

Відповідно до цих рішень, К. Полонник вважав за необхідне проводити посилену атеїстичну пропаганду⁹. Як засвідчили подальші події, вона не мала жодного успіху. Зорієнтована, як правило, на “роботу” з православ'ям та протестантами, система антирелігійних пропагандистських заходів не враховувала особливостей римо-католицької конфесії в Україні, а відтак і не давала очікуваних наслідків.

По-перше, римо-католицька паства вирізнялася традиційно високим рівнем релігійності, згуртованості навколо костелів та відданості своїм духовним наставникам. Католицьке духовенство, хоча й становило зовсім нечисленну групу, мало відповідну освіту й підготовку, завдяки чому користувалося значним авторитетом у віруючих¹⁰.

По-друге, державно-партійне керівництво майже не брало до уваги послідовників церкви чеської, словацької, угорської та української національності, ототожнюючи католиків, переважно, з поляками. Це може підтвердити аналіз звітів Уповноваженого за 1959-1963 рр. Відповідно до них, на території України проживало близько 360 тис. поляків, серед яких – 100 тис. католиків. Із 100 тис. зареєстрованих віруючих більшість були представниками по-

⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч2. – Спр.5205. – Арк.. 84.

⁸ Панчук М.І. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч2. – Спр.4038. – Арк.. 263.

¹⁰ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940

льської національності¹¹. Не дивно, що на Закарпатті, де громади вирізнялися своєю полінаціональністю, РКЦ продовжувала посідати досить міцні позиції. Із 100 релігійних громад та 45 священнослужителів, зареєстрованих у 1963 р. по Україні, 41 релігійне об'єднання та 26 священників знаходилося саме в цьому регіоні¹².

В Україні і надалі активно скорочувався інститут священнослужителів католицької церкви. Так, із 100 костелів, зареєстрованих у 1963 р., лише 45 мали ксьондзів¹³. Переважну більшість з них, за висновками директивних органів, було знято з реєстрації за грубі порушення законодавства про релігійні культу, в тому числі С. Кашубу, Р. Янковського, Керницького, Я. Павіланіса.

Рада у справах релігійних культур знімала з реєстрації настоятелів костелів на підставі подання обласних уповноважених. Нерідко ці рішення приймали з порушенням чинного законодавства. Наприклад, ксьондза Плакінгера із Усть-Чорної общини Тячівського району Закарпатської області було звинувачено в тому, що він мав “інтимні стосунки з кількома жінками” і приймав у себе своїх же родичів із Східної Німеччини¹⁴. Священника Мукачівського костелу Кізьмана було знято з реєстрації лише за те, що він надавав матеріальну допомогу окремим віруючим.

На підставі подібних звинувачень було заборонено виконувати свої обов'язки більшості римо-католицького духовенства. З січня 1960 р. по січень 1964 р. було знято з реєстрації 6 священнослужителів, а відтак їх залишилося лише 45¹⁵. Крім того, за відсутності навчальних закладів для служителів культу, кількість професійних священників продовжувала зменшуватися. Серед духовенства переважали особи віком понад 60 років.

Поряд зі скороченням інституту священнослужителів, владні органи поступово обмежували і їхні повноваження. Каталізатором для цього стала постанова ЦК КПРС (січень 1960 р.) “Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу” та рішення Ради Міністрів УРСР “Про посилення контро-

¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч2. – Спр.5297. – Арк.. 72.

¹² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. — Спр.352. – Арк..19 – 20.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5908. – Арк.. 55.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24, ч2. – Спр.5205. – Арк.. 109.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5908. – Арк.. 55.

лю за виконанням законодавства про культури”¹⁶. Ксьондзів позбавили права керувати фінансово-господарською діяльністю релігійних громад і втручатися в їхнє управління¹⁷. Релігійне об’єднання могло наймати священика за умови, що він отримав реєстраційне посвідчення в обласного уповноваженого. Податок на їхні прибутки сягав 81% – за прогресивною шкалою. Держава відтоді могла контролювати всю фінансово-господарську діяльність церкви. Остання ж втрачала обмежене право юридичної особи. Уповноваженим було рекомендовано не знайомити духовенство із законодавчими нововведеннями, а це передусім тому, щоб церковні діячі не могли засудити новий курс радянської держави щодо церкви¹⁸. Починаючи з 1960 р., священикам категорично заборонялося: навчати дітей релігії у молитовних будинках та в квартирах віруючих; залучати підлітків до богослужінь, співу у хорах та читань релігійних віршів; проводити особливо урочисті служби за участю значної кількості священнослужителів; влаштовувати релігійні церемонії під відкритим небом та в квартирах віруючих без спеціального дозволу органів влади; відвідувати будинки віруючих під час релігійних свят¹⁹.

Якщо ксьондз не дотримувався хоча б одного з перерахованих пунктів, його автоматично позбавляли реєстрації. Так, священику Вільку, що працював у м. Бар Вінницької обл., спочатку заборонили здійснювати релігійні відправи, потім його заарештували та засудили до примусових робіт із відрахуванням 25 % заробітної плати лише за те, що він навчав дітей релігії²⁰.

Мережа зареєстрованих римо-католицьких громад в Україні наприкінці 1950-х – середину 1960-х рр. зазнала кардинальних змін. Якщо на початку 1958 р. функціонувало 170 об’єднань цієї конфесії, то в 1964 р. залишилося лише 100. Більшість громад, як і раніше, знаходилися в Закарпатській області – 41, 14 було зареєстровано у Вінницькій, 13 – у Львівській, 11 – у Хмельницькій, 8 – у Житомирській, по 6 – у Тернопільській та Чернівецькій облас-

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.335. – Арк..1.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.5778. – Арк.. 48.

¹⁸ Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10 – С.70.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5908. – Арк.. 54-55.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.5205. – Арк.. 32.

тях. Одна католицька громада діяла у м. Одесі²¹. Тобто, в середині 60-х років ХХ ст. більшість римо-католицьких громад знаходилися в межах західного та подільського регіонів України.

У лютому 1959 р. ЦК КПРС доручив відповідним установам здійснити низку заходів із метою припинення “культурної діяльності за межами храмів”. Після цього криниці й джерела, біля яких відбувалися церковні ходи, було засипано, каплиці зруйновано²².

Безрезультатність вжитих заходів, що мали зменшити вплив Римо-католицької церкви в республіці, викликала у радянського керівництва почуття цілковитого безсилля у боротьбі з релігією. У своїх звітах обласні Уповноважені змушені були визнати: “Віруючі доволі активні в богослужіннях. Вони не тільки злагоджено відгукуються на кожен заклик ксьондза, а й виконують релігійні співи – під орган і без органа, то доповнюючи костьольний хор, то замінюючи його, коли він робить паузу, відпочиває. Вражає щедрість віруючих. Збирачі пожертв ледве встигають приймати гроші. І жертвують не тільки срібні монети, а й асигнації, переважно карбованці, але траплялися й троячки”²³.

Зберігаючи недоторканість релігійних догматів та канонів, священнослужителі вдавалися й до модернізації богослужінь. Так, щоб привабити до церкви віруючих, ксьондзи скоротили тривалість меси, натомість у недільні та святкові дні їхню кількість збільшили до 2-3. Участь священника в літургії було зведено до мінімуму, за рахунок включення в богослужіння органної музики, хорового та загального співу. Так, К. Полонник у звіті за 1962 р. відзначав: “Ксьондзами було запропоновано скоротити кількість прислужників на месі. На пасхальній месі їх було 4 і всі – молоді. 13 червня ксьондза весь час обслуговували і йому допомагали вже не 4, а 2 асистенти, зате на виніс хреста з костьолу вийшли ще 4 асистенти – кремезні діди... Всі були вбрані в оксамитові палерники, перев’язані через плече до пояса широкими рушниками з червоного шовку... З одного боку, наша вимога начебто виконана – молодих асистентів поменшало, зате загальна кількість їх збільшилася за рахунок дідів. А на дідів наша заборона не поширюється.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.335. – Арк..20.

²² Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10 – С.70.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24,ч 2. – Спр.4927. – Арк.. 66.

Бородані в барвистому вбранні надали церковній процесії не меншої пишноти...”²⁴.

Розширюючи сфери свого впливу, ксьондзи почали обслуговувати віруючих Греко-католицької церкви, яка була заборонена з 1946 р. Крім цього, було збільшено кількість міністрантів, що асистували священнослужителю під час богослужінь. Міністрантами, як правило, ставали особи молодого віку.

Уповноважений РСРК у звіті за 1962 р. зазначав: “Уміння ксьондзів прилаштуватися, вивертатися і маскуватися – дивовижне. Зовні вони ніколи не блокуються і солідаризуються з віруючими... Вони розумніші і хитріші служителів інших культів. Ксьондзи діють спідтишка. Вони чудово диригують виступами віруючих, уміло збуджують і підігрують релігійний фанатизм, але роблять це непомітно”²⁵. Далі Уповноважений рекомендував: “Нашій науково-атеїстичній пропаганді потрібно серйозно зайнятися католицькою церквою. Залучаючи в боротьбу з нею і її впливом на віруючих всі засоби друкованої та усної пропаганди, в том числі засоби емоційного впливу – театр, кіно, радіо, телебачення, художню самодіяльність”.

У відповідності до канонічного права католицької церкви, віруючі повинні сповідатися ксьондзу не менше одного разу на рік. Насправді ж відпущення гріхів відбувалося досить часто, майже щотижня²⁶. Це спонукало правлячий режим використовувати таїнства католицизму проти нього ж. К. Полонник у своєму звіті за 1960 р. зазначав: “Якщо суперника можна бити його ж зброєю – використаємо цю зброю”²⁷. Слова Уповноваженого РСРК красномовно свідчать, що радянські куратори розглядали РКЦ як заклятого ворога.

Започаткована у 1950-х рр. практика вживання польської та української мов під час богослужінь зберігалася і в означений період. Під час хрещення, сповіді, вінчання звичайні латинські тексти вимовляли цими мовами. Цікаво, що в регіонах, де позиції католицької церкви були сильнішими, подібних нововведень не було. Ми вже зазначали раніше, із 133 зареєстрованих в УРСР релігійних громад у 1961 р. 47 знаходилося в Закарпатті. Там працювала і більша частина ксьондзів (28 із 48). За національністю, всі вони були

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.4927. – Арк.. 66.

²⁵ Там само. – Арк..57

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.4927. – Арк.. 56.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.5205. – Арк.. 85.

угорцями. Релігійні відправи священники проводили у відповідності до старих канонів церкви, без використання угорської мови. Українську або ж польську мови ксьондзи цього регіону не могли вживати, бо зовсім їх не знали. Навіть на зустрічі з Уповноваженим РСРК священнослужителі спілкувалися з допомогою перекладача²⁸.

Не обмежуючись суто професійною діяльністю, католицькі священники мали значний авторитет серед населення краю. Це відзначав у своєму звіті (1962 р.) і Уповноважений РСРК: “Ксьондзів на Україні залишилося не так і багато – 47. В цьому переконує нас наповненість молитовних будинків у недільні та святкові дні, довгі черги на сповіді та причастя. Дітей для здійснення обряду хрещення привозять за десятки кілометрів... Є випадки звернення до ксьондзів для “відпущення гріхів” від молодих жінок перед родами і хлопців, які призиваються до армії”²⁹.

За даними обліку, проведеного райвиконкомом у 1961-1963 рр., в Україні нараховувалося від 40 до 48 тис. католиків. Проте ці цифри явно занижені. Навіть у віддаленому костелі с. Полянське, що на Хмельниччині, в перший день Паски месу відвідали не менше 4 тис. віруючих. Ще більш активними були релігійні громади Житомира, Львова, Ужгорода та Мукачєва³⁰. За нашими підрахунками, в середині 1960-х рр. кількість віруючих Римо-католицької церкви складала близько 64 тис.

Отже, масові антирелігійні заходи другої половини 50-х — середини 60-х років ХХ ст. безпосередньо стосувалися і Римо-католицької церкви в Україні. У боротьбі з римо-католицькою конфесією органи влади застосовували потужний адміністративний тиск, терор, пропагандистські кампанії, які призводили, зрештою, до зменшення мережі релігійних громад, скорочення інституту духовенства, жорсткої регламентації внутрішньоцерковного життя, руйнації його національних основ та етнічних ознак.

Релігійну політику влади щодо римо-католиків часто диктували відносини Москви і Ватикану, які мали конфронтаційний характер. Попри короточасні діалоги, віруючі католики ставали заручниками двох відверто ворогуючих антагоністів. Певна нормалізація відносин у 1962 — 1963 рр. істотно не вплинула на ставлення влади до римо-католицьких парафій.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.5297. – Арк.. 73.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24,ч2. – Спр.5589. – Арк.. 58-59.

³⁰ Тамо само. – арк.. 57.